

## KNYGOS KULTŪRA IR MENTALITETŲ ISTORINIAI TYRIMAI

VYTAUTAS BERENIS

Kultūros, filosofijos ir meno institutas  
Saltoniškių g. 58, LT-2600 Vilnius, Lietuva

*Aš nesiūlau valstybės pakeisti biblioteka – nors ši mintis mane  
ne sykį buvo aplankiusi, – tačiau neabejoju, kad jeigu mes  
savo valdovus rinktume pagal jų kaip skaitytojų patirtį, o  
ne pagal jų politines programas, blogio žemėje būtų mažiau*

*Josif Brodskij*

Per pastaruosius dešimtmečius galima pastebėti, jog knygos, spaudos istorija ir komunikacijos teorijos tampa kultūros istorijos dalimi. Išaugęs dėmesys spausdinto žodžio ir jo reikšmių analizei liudija vis didėjančią domėjimąsi naujais istorinių visuomenių funkcionavimo ypatumais. Neginčijama aksioma yra teiginys, kad spausdintas žodis – tai savotiškas ideologinis, kultūrinis ir ekonominis ženklas. Reformacija, Apšvieta ir XX amžiaus paskutiniai dešimtmečiai smarkiai pakeitė kultūros reikšmių apytakas. Iki Gutenbergo išradimo žinias, pažinimą buvo monopolizavę vienuolių ar dvarų metraštininkai, o štai knygų spausdinimas bene pirmą kartą jas pavertė universalia imperija, karalysčių sienų įveikos priemone, grėsminga materializuota idėjų, teorijų laikmena. Trumpai tariant, knyga tapo naudinga, pavojinga, reikalinga. Šiame straipsnyje bus mėginama apžvelgti pagrindines teorines ir praktines knygos istorijos problemas, jos sąsajas su kultūros disciplinos tiriamais istoriniais mintiniais procesais.

Knygos istorija neatskiriama nuo skaitytojo, jo aplinkos, autoriaus ir leidėjo santykių tyrimų, rašymo ir publikavimo intencijų. Proklamacijos, pamfletai, maldaknygės ir istoriniai dokumentai gali daug ką paaiškinti apie visuomenės mentalines nuostatas. Juk tam tikros knygos skaitomos tik tam tikromis aplinkybėmis, tik nedaugeliui iš jų lemta įveikti ištisas epochas.

Oralinė, arba sakytinė, komunikacija turi savitas formas ir net stilius. Kai kas ją laiko net meno forma. Jackas Goody, tyrinėjęs visuomenių raštingumo lygmenis įvairiais amžiais, priėjo prie išvados, kad rašytinė ir sakytinė komunikacija savaip formuoja mentalines struktūras. Rašytinis tekstas „demokratiškesnis“: jis praplečia informacijos geografiją, labiau veikia individų savimonę. Šia prasme knyga ar jos

rinkiniai yra svarbus kultūrinis dėmuo, kuris parodo visuomenės ar pavienių jos narių kultūrinį lygį, poreikius. Pavyzdžiui, gerai žinomas Simono Daukanto „Būdo“ (1845 m.) likimas: didžioji dauguma egzempliorių liko dūlėti sandėliuose, o jo parašytos valstiečiams praktinių patarimų knygelės buvo labai paklausios.

Galima teigti, kad dar ne taip seniai knygos istorija (Prancūzijoje – *histoire du livre*, Vokietijoje – *Geschichte des Buchwesens*) vystėsi kaip atskira mokslo tyrimų disciplina, tačiau neišsitedkdamas savo įprastuose rėmuose pradėjo tyrinėti bendruosius ir specifinius komunikacijos procesus. Tiriamas visuomenės nuomonės formavimasis, kaip ir kokiais būdais knyga veikia skaitytoją, kokios spaudinių rūšys padarė didžiausią įtaką visuomenei ir t. t. Taigi naujos kryptys gali būti vaisingai taikomos kultūros istorijos tyrinėjimams. Elizabeth Eisenstein ir Adriano Johnso diskusija apie spausdinimo revoliucijos ištakas, pobūdį, chronologiją ir apskritai knygos istorijos tyrimų kryptis iškėlė metodologinių naujovių būtinybę<sup>1</sup>. Knygos istorija yra neatskiriama nuo bendrųjų visuomenės procesų, o skaitymas ir knygų rinkinių kolekcionavimas – tai bendri visuomenės formavimosi reiškiniai. Lietuvoje Levas Vladimirovas nemažai prisidėjo formuodamas teorinius ir empirinius knygos istorijos pagrindus. „Nagrinėdami knygos istorinį kelią, mes didesnę reikšmę skyrėme jos gamybos technologijai, jos tematinei struktūrai, socialiniam ir kultūriniam vaidmeniui visuomenės raidoje“ [19, 19]. Remiantis tokia metodologine nuostata buvo parašytas fundamentalus veikalas *Visuotinė knygos istorija* (1979).

„Nei istorija, nei literatūra, nei ekonomika, nei sociologija, nei bibliografija negali nušviesti visus knygos gyvenimo aspektus. Knygos istoriografijoje jau susiformavo tam tikri teoriniai ir metodologiniai pagrindai; ji jau gali egzistuoti ir kaip savarankiška, ir kaip kitų mokslų sričių pagalbinė disciplina,“ – teigia Paulis Raabe [14, 162]. Septintojo dešimtmečio pradžioje pasirodžius Marshallo McLuhano knygai „Gutenbergio galaktika“, kurioje buvo pranašaujama apie greitą knygos „mirtį“, prasidėjo gyvos diskusijos apie bendrąją civilizacijos paveldo, kuriam priklauso ir knyga, likimą technologijų amžiuje. Knygai kaip kultūros artefaktui pradėta skirti gerokai daugiau dėmesio: ji įgauna teorinius pagrindus. Sisteminių knygų kaip kultūros reiškinio tyrimai prasidėjo nuo prancūzų „Annales“ mokyklos metodologinių pagrindų. Esmines mentalitetų tyrimo gaires praeito šimtmečio ketvirtajame dešimtmetyje nusakė istorikai Lucienas Febres ir Marcas Blochas. Mentalitetų istorijos šaltinis yra peržiūrimi klasikiniai testamentų tekstai, civiliniai aktai, teismo procesų medžiaga, tikybos vadovėliai, maldaknygės ir t. t. Mentalitetų istorija su retomis išimtimis teikia pirmenybę ne individualumui, o kolektyviškumui; beasmeniams kultūriniais procesams, o ne autorinei kūrinii kultūrai; psichologiškumui, o ne intelektualumui; automatikai,

---

<sup>1</sup> Plačiau žr.: Eisenstein, E. L. An Unacknowledged Revolution Revisited. Johns Adrian. How to Acknowledge a Revolution. American Historical Review. 2002 (February), p. 87–105; 106–123.

o ne tam, kas išmąstyta. „Mentalitetų“ sąvokos prasmė įvairuoja, tačiau pripažįstama, kad ji apima individų sąmonės struktūrą. Kultūros branda, kalba, religingumas, gyvenimo būdas tiesiogiai ar netiesiogiai formuoja mentalitetus. Įvairius jo lygmenis bei raiškos būdus tiria įvairūs mokslai, tačiau bendras tarpdalykinis aspektas praplečia tiriamojo objekto ribas, pavyzdžiui, leidžia tyrinėti knygos reikšmę įvairiose visuomenėse ir civilizacijose. Arono Gurevičiaus nuomone, mentalitetų istorijos tyrinėjimų šerdis – žmogus kaip socialinės grupės struktūros dalis, jo individualumo, arba sąvimonės lygis, kultūros reiškimosi formos [2, 7–21]. Šiame kontekste knygos istorija analizuojama kaip neatskiriama sociokultūrinio proceso dalis. Kaip kultūros istorijoje susieti individualumą ir kolektyviškumą, kaip toje pačioje istorijoje sujungti skirtingų luomų elgsenas? Kiek knygų rinkinius kaupęs miestietis ar bajoras reprezentuoja savojo luomo padėtį ir kultūrinės aspiracijas? Knygos istorikai tyrinėja ne tik retos, prabangios knygos ir negausaus skaitytojo istoriją, bet ir populiarias, nemažais tiražais pasirodžiusias liaudžiai skirtas knygas, jų gamybą, platinimo būdus ir vartojimą. Knygos istorikų tyrimai apima leidybos, spaudos, knygos prekybos istoriją. Knyga ir knygos kultūra nagrinėjama semiotiniu, funkcinio požiūriais, atliekamos plačios lyginamosios studijos<sup>2</sup>. UNESCO remiamas leidžiamas periodinis leidinys *Studies on Books and Reading*. Spausdinami knygos kultūros istoriniams aspektams skirti solidūs leidiniai: *Publishing History*, *Bibliography Newsletter*, *Nouvelles du livre ancien*, *Wolfenbüteler*, *Notizen zur Buchgeschichte*, *Revue française d'histoire du livre*. Lietuvoje leidžiama *Knygotyra* siunčiama į 51 žymiausią Japonijos, Lenkijos, JAV, Vokietijos ir kitų valstybių biblioteką ir knygos tyrimų centrą. Šia prasme knygos istorikai, tyrinėdami knygą kaip daugiabriaunį socialinį ir kultūrinį reiškinį, siekia atsakyti į daugelį su knygos funkcionavimu susijusių klausimų – kas, ką, kodėl, kur, kada ir kaip, – padedančių atkurti visuomenėje vykusius kultūrinius procesus [6, 157]. Pavyzdžiui, italų istoriko Carlo Ginzburgo monografijoje „Sūris ir kirminai“ nagrinėjama inkvizicijos eretiku apšaukto malūninko Menochio pasaulėžiūra. Jis buvo raštingas, skaitė tas pačias knygas, kaip ir jį tardę inkvizitoriai, tačiau perskaityto turinio samprata buvo skirtinga. XVI amžiuje Vokietijos valstiečiai savaip suprato Martino Lutherio mokymą – kaip reikalavimą panaikinti baudžiavą, nes Kristus kentėjo ir mirė už visus vargšus žmones. Tyrinėdamas pagoniškos lietuvių visuomenės komunikacijos struktūrą, Gintaras Beresnevičius pažymi, kad raštas atsiranda ten, kur yra jo poreikis. Sėslūs žemdirbiai neturėjo rašto. Bet pirkliams jis yra būtinas, diduomenės aplinkoje raštas ima funkcionuoti turto kaupimo ir mainų srityje. Pagoniškosios Lietuvos užsienio politikoje jis buvo būtinybė. Karinių susirėmimų metu

<sup>2</sup> Paminėtini Roberto Mandrou, Lawrence'o Stone'o, Elizabeth Eisenstein, Henri-Jeano Martino, Rogerio Chartier ir kt. autorių darbai.

informacija apie priešą pasirodymą buvo perduodama laužais bei kitais sutartiniais ženklais [2, 37–38].

Nuo praėjusio dešimtmečio ketvirtą dešimtmečio bibliotekų istorikai tyrinėjo, kaip visuomenės projektuoja ir mato bibliotekų reikšmę gyvenime, o dabartiniu metu šis aspektas „apsivertė“. Akivaizdus poreikis knygos istoriją nagrinėti bendrakultūrinio aspektu. 2005 metais numatomas išleisti žodynas *The Oxford Companion to the Book* turėtų apibendrinti teorinius ir praktinius knygos istorinių tyrimų laimėjimus [15, 53–54]. Masinės informacijos priemonės bei kitos tarpinės komunikacijos formos kasdieniame mūsų gyvenime įgauna vis didesnę reikšmę, tačiau jos nėra vienintelis globalizuotos kultūrinės patirties šaltinis. Lygiai taip pat ne viskas, kas pasakytina apie žiniasklaidos ir komunikacijos sistemų globalizaciją, tiesiogiai susiję su diskusijomis apie kultūrą [18, 30]. Vyksta intensyvus globalinis informacinis žinių, mokslo laimėjimų rūšiavimas. Japonijoje populiarūs serijiniai leidiniai – didelės apimties enciklopedijos. „Japonijos istorijos dokumentai“ (100 t.), „Japonų kultūra, menas ir išryšėjimas“ (500 t.), „Pasaulio meno šedevrai“ (80 t.) leidžiami japonų kalba, jų trumpesni variantai – anglų kalba. Knygos istorinės apyvartos problemas nagrinėja kultūros mokslai. Žymus vokiečių knygos tyrinėtojas Paulis Raabe sąvoką „knygos kultūra“ (*Buchkultur*) vartoja kaip istoriškai determinuotą, reikšmingą, gyvai egzistuojančią kultūrinio gyvenimo dalį [14, 85]. Ši sąvoka išreiškia ir apima knygos gamybą, platinimą ir vartojimą, tai yra leidėjų, apipavidalintojų, iliustruotojų, raidžių rinkėjų, spaustuvinių, rūšiutojų veiklą. Minėtasis amerikietis R. Darntonas, tyrinėjęs XVIII amžiaus vidurio Paryžiaus miesto knygų prekybos inspektoriaus Josepha d' Hemery surinktas ataskaitas apie rašytojų arba rašinėjančių žmonių pomėgius, elgesį, kūrybos kryptingumą, šį asmenį parodo kaip *absoliutizmo* epochos biurokratą, siekiantį viską standartizuoti, katalogizuoti ir klasifikuoti. Slapti agentų raportai apie literatus leidžia daryti išvadą, kad protekcionizmas tapo pagrindiniu literatūrinio gyvenimo principu. „Visuose raportuose atsiskleidžia ir kitas reiškinys: nebuvo jokios literatūrinės rinkos, ir tai atrodė įtartina“ [5, 187]. Iš kūrybos pragyventi buvo neįmanoma. Tiesa, būta išimčių – už savo romaną „Emilis“ Jean Jacques Rousseau gavo 6000 livrų, gana didelių honorarus gaudavo enciklopedistai. Iš literatūros siekiantys pragyventi asmenys buvo vadinami „vaikinais“, nes dar nebuvo nusistovėjęs rašytojo socialinis statusas. Anuo metu ypač didelę grėsmę valdininkams kėlė pamfletai ir paskviliai, jų leidėjai arba knygų pirkliai dažnai įskųsdavo autorius valdžiai, tokiu būdu užsidirbdami atlygi.

„Skaitymo istorija, jeigu kada nors bus parašyta, išryškins svetimą elementą žmogaus pasaulio suvokime. Juk skaitymas, skirtingai nei dailidžiavimas ar siuvinėjimas, yra ne tikrai įgūdis. Tai aktyvus prasmės interpretavimas komunikacijos sistemoje. Suprasti, kaip prancūzai skaitė knygas aštuonioliktame šimtmetyje, reiškia suprasti, kaip jie mąstė – bent jau tie, kurie gebėjo prisidėti prie minties perdavimo spausdin-

tais simboliais“ [5, 240]. Tyrinėdamas La Rošelio miesto pirklio Jeano Ransono susirašinėjimą su viena knygų leidykla Darntonas teigia, kad kiekvienas skaitytojas, – o skaitymas buvo prabanga, – žvelgė į norimą knygą kaip į prabangos, malonumo, pažinimo reikmenį. „Skaitytojas tyrinėdavo šrifto dizainą, tikrindavo intervalus, įvertindavo maketą ir išnagrinėdavo spausdinimo tolygumą“ [5, 248]. Apšvietos amžiuje įvairiose Europos valstybėse kūrėsi skaitymo draugijos, kurių narių tikslas – lavintis ir lavinti plačiąją visuomenę. 1782 metais Maince įsikūrusi *Lesegesllschaft* (Skaitymo draugija) sudarė sutartį su Frankfurto knyginku dėl knygų ir periodinių leidinių pristatymo. Jos nariai rašė istorinius darbus, juos bendrai aptardavo. Anglijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje buvo leidžiami žurnalai, kurie po kiek laiko tapdavo Europos užkampio šviesuolių siektinu pavyzdžiu. Kaip pažymi Ulrichas im Hofas „anot XVIII amžiuje ypač vertinto Senojo Testamento pamokslininko Saliamono (Koh 12, 12) – gaminti daug knygų nėra galo. Gyventą „rašaluotame Saeculum“ (Amžiuje), – kur ant rašomojo stalo dominuoja rašalinė ir kiekvienas popieriaus lapas švietimo stiliumi margintas žąsies plunksna“ [9, 131]. Skaitymo raida nagrinėjama makro- ir mikroanalizės metodais. Pirmasis būdas yra populiarus Prancūzijoje, kur istorikai Francois Furet, Robertas Estivalsas, Henris Jeanas Martinas tyrinėja skaitymo įpročių kaitą nuo septynioliktojo amžiaus iki dabartinių laikų. Antrasis būdas populiarus Vokietijoje, kur atliekami išsamūs apibendrinamieji empiriniai tyrinėjimai: pasinaudodami Frankfurto ir Leipcigo knygų katalogais (1564–1749 m. ir 1594–1797 m.) nustatomas parduodamų knygų skaičius. Iš jų galima spręsti apie skaitytojų skonio kaitą, knygų paklausos didėjimo tendencijas, skaitytojo socialinę padėtį. Privačių bibliotekų tyrinėjimai parodo istorinį skaitytoją ar knygų vertintoją. Vokiečių knygos istorikas Paulis Raabe teigia, kad apie 1760 metus skaitymas ėmė „demokratėti“: dukart padidėjo knygų skolinimasis, nuolatinį skaitytojų būrį iš aukštuomenės sluoksnio papildė puskarininkiai ir liokajai. Net kalbama apie skaitymo revoliuciją (*Leserevolution*), kai intensyvųjį skaitymą pakeitė ekstensyvusis. Iki XVIII amžiaus antrosios pusės raštingas žmogus dažniausiai skaitė Bibliją, pamokslų rinkinius, kelionių aprašymus. Vėliau skaitytoją pasiekdavo nauja lektūra: laikraščiai, žurnalai, almanachai, kurių teminė medžiaga buvo skaitoma pasirinktinai arba tik peržvelgiama. Nagrinėdamas rusozmo poveikį ano meto skaitytojui, R. Darntonas bando parodyti romano „Naujoji Eloiza“ poveikį skaitytojui. Ši knyga buvo bene populiariausia ir labiausiai perkama XVIII amžiaus knyga. Skaitytojui ji sukeldavo jausmų ir ašarų jūrą, bet tas sentimentalumas buvo realaus naujo pasaulio suvokimo dalis. Knyga tapo naujojo gyvenimo orientyru. 1784 m. savo draugui Georgas Forsteris rašė: „Jūs visiškai teisus, sakydamas, kad einu gyventi tarp lokių. Ir todėl kaip nepaprasto ir puikaus Jūsų meilės ir gerumo ženkle prašau Jus štai ko: sudarykite man gerų vokiečių beletristinės lektūros rinktinę – bet čia turi būti daugiau solidesnų patiekalų – visi mūsų klasikai, geriausi romanai ir rašytojai, iš kurių yra ko pasimokyti – didelės vertės dalykai, tokie kaip Lesingo,

Colikoferio, Spaldingo, Herderio, Gėtės, Vylando, Šmito (Vokiečių istorija), Gelerto, Hermeso, Biurgerio, Ramlerio, Rabenerio raštai <...>“ [8, 41]. Išsilavinęs žmogus, keliaujantis į tolimą šalį, vežasi su savimi būtiną lavinimosi priemonę – knygų rinkinius. Švietimas suteikė galimybę paprastam valstiečiui ar amatininkui savąsias mintis paversti amžiaus istoriniu liudijimu. Šalia liaudžiai leidžiamų didaktinių knygelių, katekizmų buvo spausdinami kalendoriai, praktinių įgūdžių lavinimo leidiniai. Šveicarų valstietis Jacobas Guyeris iš Ciūricho išgarsėjo Europoje kaip kaimo filosofas, Lietuvoje – tiesa, beveik po 80 metų – atsirado lietuviškasis išminčius – Motiejus Valančiaus Antanas Tretininkas, nors Jono iš Svisločės personažas pasirodo jau ir ankstesnėje didaktinėje lietuvių literatūroje. Edukacinės komisijos veikla Lenkijos–Lietuvos valstybės žlugimo išvakarėse, jos vaidmuo reorganizuojant Vilniaus universitetą, be abejonės, turėjo įtakos ir knygos rinkinių naujam vertinimui ir naujos mokslinės disciplinos – bibliofilijos – atsiradimui. Hugo Kollantajaus ir Tado Czackio knygų ir rankraščių rinkiniai sudarė universiteto kolekcijos pagrindus. „Lituanistinės studijas iki šiol sleigia moderni vertybinė nuostata, pabrėžianti rašto savaiminę vertę, o sakymo ir rašymo santykį interpretuojanti kaip barbarybės ir civilizacijos priešpriešą“ [1, 615]. Knygos istorikas Arvydas Pacevičius teigia, kad maldaknygė iki XIX amžiaus ir net vėliau yra tik mnemotechninė priemonė, lydinti mintinai išmoktą tekstą ar poterių (taip skaitė ir iki šiol skaito kai kurios kaimo bobutės) [2, 663]. Tačiau šiame amžiuje keičiasi kultūros stilius: maldaknygių leidyba daugiau orientuojama į pamaldumo praktiką ir jų iliustracijos padeda tikinčiajam pasinerti į evangelinių įvykių ir Atpirkimo istorijos apamąstymus [7, 28]. XIX amžiaus pirmajame ketvirtyje Lietuvos dominikonų provincijolas Faustas Cieserskis rašė: „Mūsų kumetis skaityti nemoka, klauso Dievo žodžio bažnyčioje, o ir tenai dažnai klausyti nenori, o jūs norite, kad skaitytų Bibliją“ [12, 660]. Literatūrologas Artūras Tereškinas, lygindamas Mykolo Alšausko ir Kiprijono Lukausko pamokslus, įtaigiai parodė sakytinio žodžio reikšmę ir vietą valstiečio gyvenime. Kunigų pamokslai plito rankraščiais: jie buvo perrašomi, skolinami kitų parapijų kunigams. „Broma atvierta ing wiecznasti“ (1753–1851 metais pasirodė 20 leidimų) buvo skirtas dvasininkams, bet jame gausu makaronizmų, kurie liudija dvikalbystės vyravimą [17, 104–128]. Tačiau didėjantis knygų poreikis pastebimas XVIII amžiaus vidurio Žemaitijoje. Vilniaus pranciškonų spaustuvė 1753 m. sausį iš knygų platintojos ponios Daubarienės paėmė dalį pinigų net už 3000 egz. žemaitiškų elementorių, 1756 m. rugsėjį – už 2000 egz. šv. Izidoriaus knygelių, 1764 m. rugsėjo mėn. pirka 1200 egz. 23 pavadinimų knygų [10, 151]. Galima tik pritarti teiginiui, kad rašančiųjų bendrijoje lietuvių kalba iki pat XIX a. tebebuvo išimtinai viešumos kalba, glaudžiai susieta su sakytine komunikacija [1, 617–618].

Jėzuitų istoriko Stanislovo Rostovskio duomenimis, Vilniuje apie 1600 m. buvo keletas knygynų. Anuo metu, kaip teigia Irena Petrauskienė, daugiausia prekiauta

knygomis iš užsienio, o vėlesniais amžiais – vietine produkcija. Atsirado pirmieji katalogai – 1765 metais juos išleido Akademijos spaustuvė, o 1767 m. Riegero ir Kleko knygynas išleido savo katalogą [13, 174; 4, 28]. Lenkų istoriko Jerzio Czarneckio atlikta XVIII amžiaus antrosios pusės Vilniaus miesto knygynų analizė rodo, jo nuomone, tam tikrą skaitytojų poreikių vienpusiškumą ir konservatyvumą. Trūko Apšvietos epochos lenkų ir prancūzų autorių veikalų, nebuvo užsakomos ir pardavinėjamos Varšuvos Grollio ir Dufouro knygynuose buvusios knygos [4, 28].

Augantį susidomėjimą istorine literatūra rodo Vilniaus universiteto bibliotekos skaitytojų žurnalo įrašai. 1817 m. vasario 19 d.–spalio 10 d. Mykolas Balinskis buvo paėmęs Motiejaus Strykovskio „Kroniką“, 1817 m. kovo 9–19 d. Simonas Daukantas buvo paėmęs Vijūko-Kojelavičiaus „Lietuvos istoriją“. Tą pačią knygą 1822 m. gegužės 16 d.–lapkričio 22 d. paėmė Adomas Rogalskis, 1822 m. liepos 19 d.–1823 m. spalio 30 d. – Leonas Borovskis, 1829 m. rugsėjo 20–spalio 6 d. – Juozapas Jaroševičius. 1809 metais išleistą Ksavero Bogušo knygą „Apie lietuvių kalbos ir tautos kilmę“ 1819 m. liepos 3–18 d. buvo paėmęs A. Rogalskis, 1820 m. gruodžio 31 d.–1822 m. spalio 10 d. – L. Borovskis, 1828 m. kovo 30 d.–1828 m. liepos 6 d. – J. Jaroševičius [3, 55–57]. Visi šie asmenys vėliau taps žymiais Vilniaus miesto kultūros veikėjais, iškiliais istorikais, lietuvių švietėjais. Susidomėjimas praeitimi ugde savimonę ir brėžė naujas tapatybės paieškas. XIX amžiaus pradžioje Vilniuje veikusios šbravcų draugijos kodekso XII straipsnyje buvo reikalaujama, kad kiekvienas draugijos narys kaupu savo biblioteką, kurioje būtų visuotinės istorijos ir geografijos veikalų. Šis reikalavimas išreiškė esminį švietimo bruožą – ugdyti universalų žmogų ir visuomenę. Laikraštyje *Wiadomosci brukowe* spausdinami ironiški straipsniai siekė paveikti apsnūdusią diduomenę, aukštinti išsilavinusį asmenį. Išsilavinimas prilygo kilmingumui, o tradicionalumas buvo tapatinamas su konservatyvumu ir net atsilikimu. Tiesa, romantizmas suaktualino istorinę tautos patirtį, tačiau tai nebuvo aklas kunigaikščių ar didikų garbinimas. Praeityje atrandamos etninės vertybės, liaudies kultūros klodai, todėl lenkiškai rašantys romantikai įkvėpimo sėmėsi iš pagoniškosios lietuvių istorijos ir mitologijos šaltinių [2, 198]. Apskritai knygos dažnai peržengia lingvistinius ir nacionalinius rėmus. Jos dažnai būna parašytos kitataučių autorių, jas spausdina spaustuvininkai, nemokantys tos kalbos, o skaito skaitytojai, kurių kalba visai kita. Apie tokią padėtį Lietuvos knygos kultūros istorijoje galima kalbėti tik iki XIX a. pradžios, nes 1805 m. mieste įkurta Juozapo Zavadskio spaustuvė pradėjo naują, daugiausiai lenkiškų knygų platinimo politiką krašte.

Padidėjus visuomenės domėjimuisi literatūra ir vis daugiau laiko skiriant skaitymui iškilo skaitymo, kaip fiziologinio proceso, vertinimo problema. Perdėtas skaitymas sukelia galvos skausmą, akių silpnumą, artritą, hemorojų, astmą, apopleksiją, viduriavimą, nervų sutrikimą, migreną, epilepsiją, hipochondriją, melancholiją – 1795 m. rimtai tvirtino gydytojas J. G. Heinzmannas [6, 171–172]. Plačiai Lietuvos

kultūros istorijoje žinomos romantinių skaitymo „kultą“ puoselėjančios moterys: Adomo Mickevičiaus Marilė, 1830–1831 m. sukilimo herojė Emilija Platerytė, poetė Karolina Praniauskaitė. Lietuvių švietėjas Simonas Stanevičius kaimynų dvarininkų buvo laikomas bėpročiu, nes naktimis skaitydavo knygas. Vis dėlto XIX amžiaus pradžioje susiformavusiai švietimo sistemai, biurokratinio valdžios aparato plėtrai Rusijos imperijoje, nacionalinių literatūrų puoselėjimui reikėjo nemažai raštingų žmonių, nors tik buržuazinėje visuomenėje teoriškai ir praktiškai iš piliečio reikalaujama išsilavinimo pagrindų. Pavyzdžiui, apie 1770 m. Švedijos visuomenė buvo beveik visa raštinga. Protestantų bažnyčios dokumentai rodo, kad 80–95 procentai abiejų lyčių parapijiečių mokėjo skaityti ir paaiškinti perskaitytus tekstus, bet tik 20 procentų – mokėjo rašyti. Skaitymo pradmenys buvo įgyjami namuose, padedant skaityti mokančiam kaimynui arba pastoriiui [6, 174–175]. Kad XVIII amžiaus pabaigoje lietuviai valstiečiai nemokėjo skaityti, savo pamoksluose pažymi K. Lukauskas: „Nie wienoj Wieszpatisiej yr Karalistiej tokia netikuma tarp zmoniu kiemioniszku niera, kaypo pas mus. Maziaus tay dar butu, idunt tas netikumas kiemusy pasiliktu, bet dar yr Miestelusy retay tarp giwentoju toki rasty, kursay mokietu skaytiti“ [17, 14]. Troškūnų klebono pamoksluose vyrauja *hominis rationalis* savivoka: pamokslininkas nori, kad savi parapijiečiai lavinintųsi, siektų laimės, gyventų remdamiesi prigimtinio proto dėsniais. Aišku, tokie žmonės privalo būti išsilavinę: jie turi mokėti skaityti ir net rašyti [17, 160]. Mentalitetai lėtai keičiasi – gerokai lėčiau, negu socialiniai, ekonominiai ar politiniai santykiai. Religinės apeigos, švietimo ir auklėjimo pagrindai susigyvena su tradicine žmonių gyvensena ir mąstymo būdu, ir tik sąmoningai radikalūs pokyčiai – sąmoningos visuomenės reformos arba reformavimas – iš esmės pakeičia įprastus mąstymo kanonus. M. Alšausko „Broma“ buvo naudojama pamaldose beveik šimtą metų ir tik M. Valančius jos atsisakė kaip neatitinkančios laiko dvasios – dėl pasenusios barokinės stilistikos, gausių kalbinių makaronizmų, *carpe diem* retorikos, nors šios knygos praktinė nauda buvo išsisėmusi jau žymiai anksčiau.

Knygos istorija yra vienas iš kultūros tyrinėjimų objektų, todėl ją galima laikyti bendrąja kultūros disciplinos dalimi, išsaugančia savąjį objektą, metodus, empirinę bazę. Taigi knygos istorija formuoja teorines ir sprendžia empirines kultūros istorijos problemas, tapdama socialinių ir humanitarinių mokslų tyrimų objektu. Ji leidžia pažinti praeityje gyvenusius žmonių konkrečius sąmonės raiškos būdus, kultūrinio išsilavinimo lygį. Lietuvių knygos istorijoje tokių objektų yra tikrai nemaža. Iš jų išsiskiria europine prasme unikalūs reiškiny – knygnešystė.

*Įteikta 2003 m. spalio mėn.*

1. ALIŠAUSKAS, Vytautas. Sakymas ir rašymas Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. *Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 603–622.
2. BERENIS, Vytautas; BERESNEVIČIUS, Gintaras; SAMALAVIČIUS, Almantas; SAVUKYNAS, Virginijus. *Lietuvių mentalitetai: tautinė istorija ir kultūros teorija*. Vilnius, 2002.
3. BIRŽIŠKA, Mykolas. Iš senojo Vilniaus universiteto bibliotekos užrašų. *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*. Vilnius, 1985.
4. CZARNECKI, Jerzy. *Rzut oka na historję książki wileńskiej*. Kraków; Wilno, 1932.
5. DARNTON, Robert. *Didžiosios kačių skerdynės ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*. Vilnius, 2002.
6. DARNTON, Robert. *Kiss of Lamourette. Reflections of Culture History*. New York, 1980.
7. JANONIENĖ, Rūta. XIX a. I pusėje Vilniuje išleistų maldynų iliustracijos. *Menotyra*, 2003, nr. 2, p. 27–30.
8. FORSTERIS, Georgas. *Laiškai iš Vilniaus*. Vilnius, 1988.
9. HOF, im Ulrich. *Švietimo epochos kultūra*. Vilnius, 1996.
10. MEILUS, Elmantas. Žemaitijos kunigaikštystės miestelių knyginkai XVIII a. *Knygotyra*. 1998, nr. 25, p. 145–155.
11. MIGONĖ, Krzysztof. Šiuolaikinės knygos istoriografijos bruožai. *Knygotyra*. 1998, t. 34, p. 165–173.
12. PACEVIČIUS, Arvydas. Skaitymas. Iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. *Tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius, 2001, p. 655–673.
13. PETRAUSKIENĖ, Irena. Knygų plitimo keliai Lietuvoje XVI–XVIII a. *Kultūrų sankirtos*. Vilnius, 2000, p. 171–188.
14. RAABE, Paul. Knygos kultūros reikšmė Europai. *Knygotyra*, 2002, nr. 34, p. 84–97.
15. ROSE, John. Alternative Futures for Library History. *Libraries and Culture*, 2003, vol. 38, nr. 1, p. 50–60.
16. STEINER, Georg. *Tikrosios esatys*. Vilnius, 1998.
17. TEREŠKINAS, Artūras. Stiliaus ir žanro problemos M. Alšausko ir K. Lukausko pamoksluose. Iš *Senosios literatūros žanrai*. Vilnius, 1992, p. 104–163.
18. TOMLINSON, John. *Globalizacija ir kultūra*. Vilnius, 2002.
19. VLADIMIROVAS, Levas. *Apie knygas ir bibliotekas*. Vilnius, 2002.

## THE CULTURE OF BOOK AND THE MENTALITIES' HISTORY

VYTAUTAS BERENIS

### Abstract

The article deals with the theoretical and practical aspects of books. The increasing interest in the book as a phenomenon of cultural and social life is related to the development of information and mass communication networks. The history of the culture of print emerged as a discipline of culture in the environment of the French Annales school and is related to the beginnings of the study of mentalities. The works by Lucien Febvre, Roger Chartier, Carlo Ginsburg and Robert Darnton broadened the field of book study and provided the framework for the analysis of the book as a factor of the level of social consciousness. The author maintains that the concept *book*

*culture* introduced by Paul Raabe brought the study of book history closer to general history of culture, which encompasses the developments in sociology, literary studies, and history. Their methodological statements enable demonstrating the status of the Lithuanian society based on the various contexts of book existence: literacy (reading/writing), the ratio of religion and secularization, artistic style, forms of ideology and their development.